
КИТАЙ ТА ЙОГО СУСІДИ

КИТАЙ В ІДЕОЛОГІЇ РАННЬОГО ЯПОНСЬКОГО ПАНАЗІАТИЗМУ

С. В. Капранов

Досліджувати ранню стадію розвитку певного явища, коли воно як таке ще набуває форми, дуже важливо, адже саме тоді закладаються ті риси, що визначатимуть згодом його характерні особливості. Об'єктом нашого дослідження є японський паназіатизм¹, який виник на початку доби Мейдзі (1868–1912). Японський дослідник Хадзама Наокі² поділяє його історію на три періоди: ранній (1880–1900), середній (1900–1928) і пізній (1928–1945). Віхами у цій періодизації є перша військова експедиція проти Іхетуанського повстання (1900 р.) і друга Шаньдунська експедиція (1928 р.) [Хадзама 2001а, 70–71]. Натомість Йосікава Юкіє пропонує інші межові події: кінець Російсько-японської війни (1905 р.) і Мукденський інцидент (інвазія японської армії в Маньчжурію 1931 р.) [Yoshikawa 2009, 13]. У цій статті ми будемо дотримуватись періодизації Хадзами, оскільки Іхетуанське повстання безпосередньо пов'язане з Китаєм, який нас тут цікавить. Крім того, 1900 р. Товариство Азії остаточно влилося до Асоціації спільної культури Східної Азії (про це див. нижче), а 1901 р. було утворено Товариство ріки Амуру (*Кокурюкай* 黒龍会), яке істотно вплинуло на характер паназійського руху.

У плані ідеології ранній паназіатизм має свої відмінності. Наприклад, Хадзама характеризує його як “спосіб мислення і поведінки, що мав на меті суттєві рівні стосунки між Японією і Китаєм” (див.: [Kugoki 2007, 35]). Йосікава також стверджує, що у цей час домінувало прагнення рівних стосунків з Азією (натомість після 1905 р. – прагнення лідерства в Азії). Вона виділяє в ранньому паназіатизмі два напрями: прибічників союзу з країнами Азії (the “Alliance” group) та “співчутливих” (Compassionates), які обмежувалися моральною та матеріальною підтримкою цих країн [Yoshikawa 2009, 14]. Свен Саалер наголошує, що первинно паназіатизм був пов'язаний із політичною опозицією (насамперед із Рухом за свободу та народні права), а чимось на кшталт офіційної ідеології чи провідного напрямку японської зовнішньої політики він став не раніше кінця 1930-х рр. [Saaler 2002, 5]. Натомість російські історики на чолі з А. Є. Жуковим розглядають паназіатизм (у т. ч. ранній) винятково як ідеологічне прикриття японської експансії [История Японии 1998, 159]. Ми ж у цій статті ставимо собі за мету дослідити, яким бачили Китай японські паназіатисти до 1900 р. і яким чином змінювалося їхнє ставлення до великого сусіда Японії в зазначений період.

---

¹ Див. нашу попередню публікацію: [Капранов 2014].

² Ми використовуємо українську транслітерацію японських слів М. Федоришина. У японських іменах згідно з традиційним порядком на першому місці стоїть прізвище.

Насамперед доцільно стисло розглянути міжнародну ситуацію у Східній Азії, а також формування відносин нової Японії з Китаєм у перше десятиріччя доби Мейдзі, бо саме це становило контекст, у якому розвивалися ідеї перших японських паназіатистів. У 1868 році найближчими сусідами Японії були фактично дві великі імперії – Російська на півночі та китайська імперія Цін на заході і півдні: васалами останньої були Корея (королівство Чжосон³) та королівство Рюкю, а острів Тайвань був частиною провінції Фуцзянь. Васалом Китаю залишався і В'єтнам (крім південної частини, що 1864 р. стала французькою колонією Кохихіна). Хоча імперія Цін і втратила свою могутність після Опіумних війн, для її підданих і васалів китайський імператор усе ще залишався Сином Неба, єдиним легітимним володарем. Його володіння, синоцентричний світ були побудовані за принципом концентричних кіл, де сила влади монарха поступово зменшувалася в міру віддалення від центру, але не мала чітких кордонів. Японія, як ми вже зазначали в попередній статті, саме в ці роки пережила метагеографічну революцію й починала жити в модерному європоцентричному світі [Капранов 2015]. Розбудова стосунків між державами, що перебувають у різних історико-культурних світах, була нелегкою справою.

Початком японсько-китайських взаємин після Мейдзі Ісін можна вважати Японсько-цінську угоду про дружбу, підписану 13 серпня 1871 р. в Тяньцзіні. Ця угода, на відміну від тих, що уклалися тоді Китаєм із європейськими державами, була рівноправною [Matsui 1999, 13]. Наступного 1872 р. перуанське судно “Марія Лус” (“*María Luz*”), яке везло китайських кулі для роботи на плантаціях, було заарештоване в порту Йокогама – один із китайців утік і звернувся до японської влади зі скаргами на жорстоке поводження. Міністр іноземних справ Соедзіма Танеомі 副島種臣 (1828–1905) наказав відпустити кулі [Yoshikawa 2009, 19].

Однак були й проблеми. Одна з них постала у зв'язку з подвійною залежністю королівства Рюкю від імперії Цін і японського князівства Сацума. Як зазначає Іріе Акіра, сама природа модерної держави вимагає чіткого визначення кордонів, тому природно, що мейдзійський уряд мав вирішити однозначно проблему територіальної приналежності островів Рюкю [Irie 1989, 739, 741]. Приводом стало вбивство в 1871 р. аборигенами Тайваню екіпажу та пасажирів⁴ рюкюського корабля, що зазнав аварії біля острова, а через два роки – ще чотирьох японців із префектури Окаяма. Вимога Японії про покарання вбивць і компенсацію не була задоволена – китайський уряд заявив, що аборигени йому не підкоряються. Тоді Японія 1874 р. послала на Тайвань каральну експедицію. Врешті-решт було укладено угоду, за якою Китай визнав експедицію правомірною та виплатив велику компенсацію сім'ям загиблих, причому в тексті угоди було зазначено, що Японія захищала своїх підданих. Японці розцінили це як зречення Китаєм своїх прав на Рюкю [Міягі 1992, 153–155]. Врешті, 1879 р. автономія Рюкю була скасована і королівство було перетворено на звичайну префектуру. Це спричинило до протестів з боку китайського уряду, який втратив одного з найважливіших своїх васалів [Zachmann 2011, 53].

Ще одна проблема виникла через стосунки Японії та Кореї. Одразу ж після Мейдзі Ісін японський уряд спробував встановити з Кореєю безпосередні дипло-

---

³ В іншій транслітерації – Чосон. У цій статті ми віддаємо перевагу транслітерації корейських слів, використаній у [Новий погляд... 2010].

⁴ У “Кембриджській історії Японії” та російській “Історії Японії” сказано, що це були рибалки [История... 1998, 126; Iriye 1989, 741]. Згідно з Міягі Ейсьо, однак, йдеться про корабель, що перевозив данину (*коносен* 貢納船) [Міягі 1992, 153].

матичні стосунки (до того посередником виступали князі о-вів Цусіма). Проте уряд Кореї відмовився титулувати японського монарха, подібно до свого союзера – китайського Сина Неба, “імператором”. Крім того, корейці звикли ставитися до японців зверхньо [Новий погляд... 2010, 218–219]. Група впливових японських політиків виступила з пропозицією покарати нечемних сусідів, проте не досягла успіху. Однак 1875 р. японський канонерський човен був обстріляний біля корейського острова Ганхвадо (Канхвадо). Конфлікт завершився укладанням 1876 р. Японсько-корейської угоди про дружбу, яка була нерівноправною (наприклад, японським підданам було надано право екстериторіальності), проте в ній було зазначено, що Корея є незалежною державою (докладніше див.: [Новий погляд... 2010, 220–222; История Японии 1998, 128–129]). Таким чином, ця угода заперечувала васальний статус Кореї і, разом з анексією Рюкю, була викликом імперії Цін як панівній державі в регіоні.

Зазначені події склали тло, на якому зароджувався паназіатизм. Першим його осередком було Товариство сприяння розвитку Азії (*Сін'ася* 振亜社), яке заснував 1877 р. лейтенант військово-морського флоту Соне Тосітора 曾根俊虎 (1847–1910) [Хадзама 2001b, 70–71]. Проте напочатку ця організація не мала особливого успіху, і 1880 р. вона була реформована й дістала нову назву – Асоціація розвитку Азії (*Коакай* 興亜会).

Первісна назва організації містила в собі вираз *сін'а* 振亜 – дослівно “струснути”, тобто розворушити, пробудити Азію (亜, скорочено від 亜細亜 *Адзіа*). Згодом, як було зазначено, її змінили на м'якшу – *коа* 興亜, тобто “підіймати (відроджувати, відновлювати) Азію”. Перші ієрогліфи обох виразів, проте, входять до складу слова *сінко-суру* 振興する “сприяти розвитку”. Як зазначають С. Саалер і К. Шпільман, вираз *коа* з'явився у 1880-ті роки як головне гасло паназійської солідарності. Згодом, однак, це гасло було відкинута, бо в ньому побачили приховані претензії на японське лідерство в регіоні; його знову почали використовувати лише в 1930-ті рр. [Saaler, Szpilman 2011, 18–19]. Китайці – члени Коакай також побачили в назві асоціації зверхнє ставлення до Азії, і на їхню вимогу організація 1883 р. змінила назву на Товариство Азії – *Адзіа кьокай* 亜細亜協会. Проте зміна назви не вплинула на характер організації [Kuroki 2007, 37].

Засновник Коакай – Соне Тосітора мав досвід дипломатичної роботи: служив аташе в Китаї, брав участь у перемовинах із приводу експедицій на Тайвань 1874 р. [Kuroki 2007, 36]. До асоціації входили також Дате Муненарі 伊達宗城 (1818–1892), який підписав першу угоду з Китаєм, та згаданий вище Соедзіма Танеомі. У період свого розквіту Асоціація розвитку Азії нараховувала до 400 членів [Kuroki 2007, 41]. Серед них були чиновники міністерства закордонних справ, дипломати, військові, викладачі китайської мови, вчені-китаїсти, журналісти, навіть члени імператорської родини. Проте до асоціації не входив ніхто із правлячої верхівки (олігархії кланів Сацума-Цюсю). У лавах Коакай до того ж були не лише японці, а й китайці – дипломати, підприємці, журналісти, а також корейські інтелектуали [Kuroki 2007, 38, 43; Zachmann 2011a, 54–56].

Асоціація розвитку Азії була тісно пов'язана з Рухом за свободу та народні права (*Дзію мінкен ундо* 自由民権運動) – опозиційним рухом, що почався з петиції про створення виборного представницького органу влади, поданої 1874 р. Рух охопив широкі верстви населення, включаючи як селянство, так і буржуазію та поміщиків. Ідеологія руху базувалася на працях Дж. С. Мілля, Г. Спенсера, І. Бен-тама, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, перекладених або переказаних японськими просвітниками 1860-х – початку 1870-х рр.; попри всю неоднорідність руху, вона

загалом мала ліберально-демократичний характер (докладніше див.: [Михайлова 1990, 160–191; Vlastos 1989, 402–425]). Членами Асоціації розвитку Азії були, зокрема, такі визначні представники руху, як один із його лідерів Соедзіма Танеомі, Нарусіма Рюхоку 成島柳北 (1837–1884) – редактор ліберальної газети *Цьоя сімбун* 朝野新聞, а також Кусама Дзіфуку 草間時福 (1853–1932), Суехіро Теццьо 末広鉄腸 (1849–1896) та ін.

Мета асоціації була сформульована таким чином: оскільки в Азії залишилося дві незалежні держави, Японія і Китай, то їм необхідно об'єднати свої сили і, залучивши також інші народи Азії, протистояти Заходу [Kuroki 2007, 36, 39]. У своєму маніфесті Товариство Азії зазначало, що “Китай – найбільша країна світу у східній півкулі”, висловлювало жаль, що японці, вивчаючи західні мови, нехтують мовами сусідів, і закликало розбудовувати добросусідські стосунки не лише на рівні урядів, а й на рівні приватних осіб [Zachmann 2011a, 59–60]. Було створено школу для підготовки співробітників консульств у Китаї, де викладали китайську та корейську мови й математику; варту уваги те, що там був і спеціальний семінар з вивчення праці Дж. Ст. Мілля “Про свободу”, свого роду “біблії” Руху за свободу та народні права [Kuroki 2007, 37]. 1884 р. було відкрито школу в Шанхаї [Zachmann 2011a, 54].

Асоціація видавала журнал *Коакай хококу* 興亜会報告 (згодом перейменований на *Адзіа кьокай хококу* 亜細亜協会報告), де були й статті китайською мовою, призначені для читачів Китаю і Кореї. Журнал мав своїх кореспондентів у багатьох країнах Азії, навіть у Персії та Османській імперії [Kuroki 2007, 37–38]. Головні його теми були такі: вторгнення західних держав до Азії з метою її підкорення; географічна взаємопов'язаність країн Азії; зв'язки народів Азії в термінах культури та раси⁵; необхідність співробітництва між країнами Азії для протистояння Заходу, відновлення незалежності поневолених країн та розквіту всього регіону [Kuroki 2007, 43]. Члени асоціації у своїх статтях виступали проти військового втручання Японії у справи сусідів і постійно наголошували на необхідності розвитку торговельних зв'язків та інформаційного обміну між Японією і Китаєм, що мало сприяти більшій відкритості Китаю для сучасної науки й техніки і, таким чином, його модернізації. Цієї лінії Товариство Азії дотримувалося і під час криз у стосунках із Китаєм, спричинених подіями в Кореї – інцидентом Імо 1882 р. та переворотом Гапсін 1884 р.⁶ (адже Корея залишалася васалом імперії Цін). Важливо також, що на сторінках журналу відбувався діалог між японськими і китайськими інтелектуалами, причому останні нерідко висловлювали незадоволення вестернізацією Японії, засуджували експедицію 1874 р. на Тайвань та анексію королівства Рюкю [Kuroki 2007, 43–46]. Китайці загалом ставилися до Коакай з підозрою, зокрема тому, що серед її членів були дипломати, пов'язані з неприємними сторінками японсько-китайських стосунків [Zachmann 2011a, 56].

⁵ Проте, як зазначають дослідники, в ідеології Коакай не було расизму: зокрема, європейці та американці також могли бути членами асоціації, якщо поділяли її цілі [Kuroki 2007, 42; Zachmann 2011a, 54].

⁶ Інцидент Імо (япон. Дзінго 壬午) – повстання і напад корейських військових на японське дипломатичне представництво в Сеулі, внаслідок чого Японія і Китай ввели свої війська на територію Кореї й опинилися на грані війни. Переворот Гапсін (япон. Косін 甲申) – спроба реформістської фракції Гехва, яку підтримувала Японія, захопити владу в Кореї. Докладніше див.: [Новий погляд... 2010, 222–228]. Обидві події названі за циклічними знаками відповідних років. Варту уваги те, що лідери Гехва – Кім Оккюн і Пак Йонхьо також були членами Коакай [Zachmann 2011a, 54].

Лідери Асоціації розвитку Азії вважали, що міжнародні стосунки повинні бути засновані на засадах “шляху справедливості” (*сейдо 正道*), “загального блага” (*коєкі 公益*) та “рівноваги” (*хейкін 平均*). Вони стверджували, що нерівність Заходу і Сходу порушує “Волю Неба і Землі” (*Тенці-но і 天地ノ意*). Повернення рівноваги, натомість, просвітить і Європу, й Азію. Водночас у речників асоціації були різні погляди на місце Кореї в регіоні: якщо одні (наприклад, Адзума Хейдзі *吾妻兵治*) вважали, що Корея має стати незалежною країною, рівною з Японією та Китаєм, то інші (Ватанабе Хіромото *渡辺洪基*) розглядали як рівних партнерів лише Японію та Китай, а Корея, на їхню думку, мала бути залежною від Японії [Kuroki 2007, 48–50].

Під час Японсько-китайської війни 1894–1895 рр. і після неї ядро Товариства Азії залишалося на антивоєнних позиціях. Проте організація переживала занепад і 1900 р. влилася до Асоціації спільної культури Східної Азії (*Тоа добункай*; про неї див. нижче) [Kuroki 2007, 48]. Втім, показовою є дискусія, яка виникла в червні того ж року з приводу Іхетуанського повстання. Провід Асоціації спільної культури запропонував програму дій у ситуації, що склалася. Однак Ватанабе Хіромото, колишній лідер Товариства Азії, різко виступив проти чотирьох пунктів цієї програми, які передбачали втручання, в т. ч. військове, та в разі інтервенції західних держав і розподілу Китаю на сфери впливу – участь у цьому розподілі [Kuroki 2007, 51]. Курокі Моріфумі слушно вбачає у двох позиціях цієї дискусії відмінність між раннім та пізнішим (у його термінології) паназіатизмом.

Приблизно водночас із Коакай виникла інша важлива паназіатистська організація – Товариство Темного океану (*Геніюся 玄洋社*). Зазвичай його заснування датують 1881 р. [Молодяков 1999, 107; Jansen 1970, 35; Tsuzuki 2000, 246], що відповідає офіційній історії цього товариства (“*Геніюся сясі*” *玄洋社社史*), виданій 1917 р. Проте японський дослідник Сага Такасі переносить цю дату на грудень 1879 р. [Сага 2012, 3]. Назва *Геніюся* походить від топоніма *Генкай нада* (*玄界灘*), що позначає південну частину Японського моря, котра омиває узбережжя префектур Фукуока і Сага⁷. Ця назва вказує на місце виникнення організації: її створили самураї колишнього князівства Фукуока на острові Кюсю. Усі вони були учасниками самурайських повстань, спрямованих проти прозахідних реформ, у т. ч. Сацумського повстання 1877 р.; деякі відбули за це ув’язнення. Лідерами Товариства Темного океану були Хіраока Котаро *平岡浩太郎* (1851–1906), Тояма Міцуру *頭山満* (1855–1944) та Хакода Рокуске *箱田六輔* (1850–1888). Чільне місце серед них посідає, безперечно, Тояма, легендарний “сірий кардинал” японського політикуму кінця XIX – початку XX ст. Йосікава відносить його до категорії “співчутливих імперіалістів” (*imperialistic compassionates*), але розглядає його діяльність у рамках другого періоду історії паназіатизму (1905–1931) [Yoshikawa 2009, 14]. Товариство об’єднало навколо себе “континентальних ронінів”⁸ (*тайріку ронін 大陸浪人*), або “китайських ронінів” (*сіна ронін 支那浪人*), – пасіонарних молодих чоловіків, які шукали долі на просторах Азії. Серед них були і романтики, і революціонери, і заповзятливі підприємці, і звичайні авантюристи (докладніше див.: [Молодяков 1999, 115; Japan at War 2013, 61–63]).

Товариство Темного океану зажило собі лихої слави “фашистської”, “шпигунської” і “терористичної” організації; деякі дослідники вважають її перебільшеною (див.: [Молодяков 1999, 107–108, 112; Joos 2011, 62–63]). Справді, не все в

⁷ Цудзукі Цюсіці перекладає назву *Геніюся* як “Товариство Кореїнської протоки” (Korean Strait Society) [Tsuzuki 2000, 246].

⁸ Ронін 浪人 (дослівно “людина-хвиля”) – самурай, що залишився без сюзерена.

діяльності товариства було так однозначно, надто в ранній період його діяльності (до 1900 р.), який нас тут цікавить.

Насамперед від початку Генійося приєдналося до Руху за свободу та народні права. У статуті товариства, прийнятому через півроку після заснування, було викладено його три засадничі принципи: “шанобливо служити імператорській династії” (*косіцу-о кейтай-сібесі* 皇室ヲ敬戴シ可シ), “любити і берегти Батьківщину” (*хонгоку-о айцьо-сібесі* 本国ヲ愛重シ可シ) та “стійко боронити суверенні права народу” (*дзіммін-но сюкен-о косю-сібесі* 人民ノ主權ヲ固守シ可シ) (цит. за: [Сага 2012, 3]). Може здатися, що перший і останній пункти суперечать один одному, проте, як показує Ю. Д. Михайлова, навіть ідеології лівого крила Руху за свободу та народні права не відкидали монархії як такої і республіку – свій ідеал – розуміли як “спільне управління монарха і народу” [Михайлова 1990, 171–173]. Принципи Товариства Темного океану цілком відповідали такій ідеології.

Зміна політичної позиції товариства – від захисту прав народу до захисту прав держави – відбулася після смерті Хакоди Рокуске 1888 р. [Joos 2011, 62; Сага 2012, 5]. Остаточо нове політичне спрямування затвердилося після того, як була досягнута головна мета Дзію мінкен ундо – 1890 р. відбулися перші вибори до парламенту. Як стверджує офіційна історія товариства, “відтоді, як Конституція була проголошена і парламент був створений, партії, що виступали за права народу, не змогли зрозуміти, що державу оточено з усіх боків грізними ворогами й іноземці поглядають на неї дедалі з більшою погородою. Ці партії загрузли у безглузких дебатах. Тоді Генійося відкинуло теорію прав народу, як пару зношених сандалій” (цит. за: [Joos 2011, 64–65]). Головною метою товариства, за його власним свідченням, було зміцнення японської держави та зростання національного престижу.

Що ж до поглядів товариства на політику в Азії, яка нас тут найбільше цікавить, то, згідно з його офіційною історією, виданою 1917 р., вони зводилися до встановлення панування Японії в регіоні (а в ідеалі – в усьому світі). Для обґрунтування цього Генійося спиралося на ідеї таких мислителів доби Едо, як Аїдзава Сейсисай, Йосіда Сьоін, Сато Нобухіро та ін., і навіть на міфи хроніки “Кодзікі” [Joos 2011, 66–67]. Проте невідомо, якою мірою такі погляди були притаманні товариству в його ранній період. Генійося завжди віддавало перевагу дії над словом, тому звернімося до його діяльності в 1879–1900 рр., яка стосувалася Китаю.

По-перше, не можна не згадати про активне втручання Товариства Темного океану в справи васала імперії Цін – Кореї. Товариство підтримувало лідера корейських реформістів Кім Оккюна 金玉均 (1851–1894) [Yoshikawa 2009, 25; Сага 2012, 7], який також був членом Асоціації розвитку Азії (*Коакай*). У селянській війні 1892–1894 рр. брав участь створений товариством загін японських добровольців, відомий під назвою “Герої Небесного заступництва” (*Тен’юкьо* 天佑俠) [Молодяков 1999, 112; Joos 2011, 63]. Товариство також було причетне до вбивства 8 жовтня 1895 р. очільниці консервативних сил Кореї – королеви Мін [Молодяков 1999, 107].

По-друге, Генійося діяло також у самому Китаї. 1882 р. Тояма послав туди першу групу членів товариства для вивчення ситуації [Молодяков 1999, 111–112]. Крім того, товариство активно співпрацювало з китайськими революціонерами, насамперед із Сунь Ятсеном. Після поразки повстання в Гуанчжоу він емігрував до Японії, де 1897 р. познайомився з Тоямою Міцуру, політиком Інукаї Цуйосі 犬養毅 (1855–1932) та активістом Товариства Темного океану Міядзакі Тотеном 宮崎滔天 (1871–1922) [Сага 2012, 12]. Інукаї був “другом і союзником” Тоями

[Молодяков 1999, 233]. Міядзакі Тотен мріяв “докорінно змінити сучасний світ, перебудувати його на великих принципах прав людини” і вважав, що почати треба з революції в Китаї. Він побачив у Сунь Ятсені “героя”, який може здійснити його мрію [Calney 2010, 6–9]. У подальшій діяльності лідера китайської революції члени Генійося багато йому допомагали, а часом і рятували життя (докладніше див.: [Jansen 1970]).

1891 р. відставний армійський офіцер Одзава Кацуро 小沢豁郎 (1858–1901), політик-підприємець Сіраї Сінтаро 白井新太郎 (1862–1932) та журналіст Фукумото Ніцінан 福本日南 (1857–1921) заснували нову паназійську організацію – Товариство Сходу⁹ (*Toho kyoikai* 東邦協会). Вона проіснувала понад 20 років – до Першої світової війни [Хадзама 2001с, 66]. Це товариство було досить численним: влітку 1891 р. до товариства вступило 300 осіб, перед Японо-китайською війною членство нараховувало близько 1000, а в 1898 р. – 1200 осіб; на початку ХХ ст. число членів почало поступово зменшуватися [Harrel 1992, 21; Хадзама 2001с, 68]. Склад їх був різноманітний як з огляду на рід занять – політики, інтелектуали, бізнесмени та ін., – так і з огляду на політичні погляди: з одного боку, лідер Ліберальної партії Окума Сігенобу, з другого – Тояма Міцуру, а також пов’язаний із ними обома Інукаї Цуйосі. Першим віце-президентом був ветеран паназійського руху Соедзіма Танеомі, згодом цю посаду обійняв представник одного з найзнатніших аристократичних родів Японії¹⁰ Коное Ацумаро 近衛篤磨 (1863–1904). Серед інших визначних членів товариства були активіст Руху за свободу та народні права Оі Кентаро 大井憲太郎 (1843–1922); випускник Гарварду, дипломат і майбутній міністр іноземних справ Комура Дзютаро 小村壽太郎 (1855–1911); речник цивільного націоналізму¹¹, засновник газети “Ніппон” Куга Кацунан 陸羯南 (1857–1907); прибічник радикального націоналізму¹², мислитель Міяке Сецурей 三宅雪嶺 (1860–1945); професор філософії Іноуе Тецудзіро 井上哲次郎 (1855–1944); фахівець з етики, майбутній наставник імператора Сугіура Сігетаке (Дзюго) 杉浦重剛 (1855–1924) та ін. [Harrel 1992, 21; Tsuzuki 2000, 245; Wetzler 1998, 94].

У своїй програмі Товариство Сходу проголошувало необхідність “урівноважити вплив країн Заходу” на Азію з метою її захисту. Ідеологія товариства базувалася на ідеї солідарності (*рентай* 連帶): Японія має “вести за собою нецивілізовані країни, допомагати бідним країнам¹³”, а також забезпечити “майбутнє всієї східної раси” (або “східних рас” – *тойо дзінсю* 東洋人種). При цьому товариство ставило перед собою насамперед науково-дослідницькі цілі: “досліджувати географію, торгівлю, військові системи, колоніальні народи, міжнародні стосунки, новітню історію, статистику” “країн Сходу та островів Океанії”. Крім того, товариство мало намір вивчати “міжнародне право, міжнародну політику, торгівлю, колонії країн Європи та Америки” (цит. за: [Хадзама 2001с, 67–68]). Таким чином, Товариство Сходу прагнуло заповнити інформаційний пробіл у знаннях про Азію, щоб сприяти розвитку торговельних зв’язків [Harrel 1992, 21]. Для обговорення зазначених питань раз на місяць проводили збори [Wetzler 1998, 94].

---

⁹ Деякі дослідники інтерпретують *Toho* 東邦 в назві товариства як “Далекий Схід” [Молодяков 1999, 112; Wetzler 1998, 94].

¹⁰ За зауваженням Йосікави Юкіе, “другого тільки після імператорської династії” [Yoshikawa 2009, 27].

¹¹ Япон. *кокумінсюгі* 国民主義.

¹² Япон. *кокусуйсюгі* 国粹主義 (від *кокусуй* 国粹 – “національна сутність”).

¹³ Дослівно – “нещасним” (不幸).

Товариство видавало журнал “*Тохо кьокай хококу*” 東邦協會報告 (пізніше – “*Тохо кьокай кайхо*” 東邦協會會報).

Тохо кьокай мало тісні зв'язки з Китаєм. У період “ста днів реформ” 1898 р. воно підтримувало китайських реформаторів, публікувало статті їхніх лідерів Кан Ювея 康有為 (1858–1927) і Лян Цічао 梁啟超 (1873–1929). Після поразки обидва вони втекли до Японії, де продовжували співпрацювати з товариством. Так, у 53-му числі “*Тохо кьокай кайхо*” було надруковано листа Лян Цічао, в якому автор порівнював “ста днів реформ” із Мейдзі Ісін, імператрицю Цисі – із сьогуну і закликав Японію допомогти китайським реформаторам. Згодом Лян Цічао навіть вступив до Товариства Сходу. Прибічники Кан Ювея пропагували на сторінках журналу його ідеї: “захистити країну, захистити вчення Конфуція, захистити расу”. З другого боку, опонент реформаторів-монархістів республіканець Сунь Ятсен також активно співробітничав із Товариством Сходу, друкувався в його журналі, закликаючи “зберегти цілісність Китаю” [Хадзама 2001с, 69–73].

Перемога в Японсько-китайській війні 1894–1895 рр. і наступний демарш трьох держав (Росії, Франції та Німеччини), що примусив Японію відмовитися від головного трофея – Ляодунського півострова, сприяв піднесенню в ній націоналістичних почуттів. Але західні держави менш за все дбали про цілісність Китаю: в 1897–1898 рр. Ляодунський півострів був захоплений Росією, а Німеччина захопила Цзяочжоу. Японський уряд, остерігаючись реакції Заходу, ухилився від втручання, що викликало гостру критику патріотичних кіл.

У такій обстановці виникло ще дві паназійські організації, інтереси яких, на відміну від попередніх, були зосереджені на Китаї. Перша з них, Асоціація Східної Азії (*Тоакай* 東亜会), утворилася навесні 1898 р. Її засновниками були, з одного боку, Фукумото Ніцінан, Куга Кацунао та Міяке Сецурей, згуртовані навколо націоналістичного журналу “*Ніхондзін*”, а з другого – група політиків із Прогресивної партії (*Сімпо* 進歩党) на чолі з Ето Сінсаку 江藤新作 (1863–1910). До асоціації належали, крім того, один із лідерів Товариства Темного океану Хіраока Котаро та близький до цієї організації політик Інукаї Цуйосі. Більшість членів склали студенти столичних університетів [Zachmann 2011с, 115; Хадзама 2002а, 67]. Асоціація підтримувала китайських реформаторів і на перших своїх зборах прийняла до своїх лав Кан Ювея та Лян Цічао.

Друга організація – Асоціація спільної культури (*Добункай* 同文会) була заснована в червні 1898 р. як спілка “континентальних ронінів” під проводом Коно Ацумаро з метою вивчення Китаю і розбудови японсько-китайських стосунків [Хадзама 2002а, 71]. Вона мала виразно аполітичний характер і цікавилася переважно економічними питаннями [Zachmann 2011с, 116].

У листопаді того ж самого року Тоакай і Добункай об'єдналися, утворивши Асоціацію спільної культури Східної Азії (*Тоа добункай* 東亜同文会)¹⁴. Нова організація формулювала свої цілі таким чином: “зберігати територіальну цілісність Китаю; допомагати розвитку¹⁵ Китаю; вивчати поточний стан справ у Китаї і планувати практичні рішення; привертати увагу громадської думки” (цит. за: [Zachmann 2011с, 117; Хадзама 2002b, 62]). У своєму маніфесті асоціація стверджувала: “Зв'язки між Японією і Китаєм розпочалися в глибоку давнину. Наші культури споріднені, наші звичаї та релігії однакові. Емоційно ми близькі, мов брати; стратегічно ми близькі один до одного, немов губи і зуби”. Називаючи

---

¹⁴ Організація в повоєнні роки змінила назву на *Кадзанкай* 霞山会 (“Асоціація гір, оповитих серпанком”), під якою існує й сьогодні [Yoshikawa 2009, 27].

¹⁵ Дослівно “удосконаленню” – *кайдзен* 改善.

минулу війну братовбивчою, асоціація вказувала, що розбратом скористалися європейські держави, закликала “забути всі помилки, забути всю ненависть” і зміцнювати добрі стосунки. Особливу роль у цьому процесі мали відіграти торговельні зв’язки та контакти еліт [Zachmann 2011c, 119].

Асоціація, зокрема, допомогла Кан Ювею знайти гроші на виїзд до Канади (1899), заснувала в Нанкіні в 1900 р. Академію спільної культури Східної Азії (згодом перенесену до Шанхаю), де навчалися як японські, так і китайські студенти. Однак організація залежала від державного фінансування і, відтак, виконувала завдання уряду, зокрема готувала кадри для розвідки [Jansen 2014, 115; Zachmann 2011c, 118].

На особливу увагу заслуговує лідер Асоціації спільної культури Східної Азії – Коноє Ацумаро (згаданий раніше як член Товариства Сходу). На початку 1898 року він опублікував статтю “Союз народів однієї раси і необхідність вивчення китайського питання”¹⁶, в якій стверджував, що центральною проблемою сучасності є боротьба рас. Сутністю політики європейських держав, вважав Коноє, є прагнення білої раси підкорити всі інші. Народи Африки, Південної Америки, Австралії були значно слабшими за європейців, тому підкорити їх було нескладно; натомість для підкорення жовтої раси їм доводиться об’єднувати зусилля, як це показують події в Китаї. Тому, щоб зберегти незалежність, країни жовтої раси – Японія і Китай – мають об’єднати свої сили проти країн раси білої. Коноє дорікає тим японцям, які, мавпуючи європейців, дивляться на китайців із погордою, і закликає “ставитися до китайців дружньо, сприяти їхньому прогресу, пропонуючи допомогу і поради, зосередитись на сприянні їхньому розвитку і таким чином знаходити шляхи розвіяти їхні сумніви і зменшити ворожість” [Zachmann 2011b, 91]. Наприкінці у статті обґрунтовано необхідність вивчати Китай і зміцнювати персональні зв’язки між японською та китайською елітами. Китайський переклад статті з’явився в одній із шанхайських газет.

Стаття Коноє викликала різку критику як у Японії (наприклад, Окума Сігенобу назвав її ідеї “дурницею”), так і в Європі [Jansen 2014, 114; Zachmann 2011b, 87–88]. Слід зазначити, що, як ми вже вказували, західне поняття “раси” (人種) було внесене до паназійського дискурсу раніше, його використовували й китайці. Новою тут була концепція боротьби рас як рушійної сили історії. Про цю ідею Коноє дізнався від свого секретаря, який щойно повернувся зі США [Zachmann 2011b, 86].

Незабаром Коноє зрікся цих поглядів. В есе з приводу заснування Асоціації спільної культури Східної Азії того ж самого року він писав: “Сьогодні я більше не стверджую, що, через те що нашу імперію з Китаєм об’єднують спільна культура і раса (добун досю 同文同種), наша імперія має добровільно взяти на себе відповідальність за долю Китаю. Я кажу лише, що ми повинні зважати на долю власної країни, обрати належний політичний курс відповідно до нагальних потреб...” (цит. за: [Zachmann 2011b, 88–89]).

З ім’ям Коноє Ацумаро пов’язана також так звана “азійська доктрина Монро”. Йдеться про його славнозвісну фразу “*Тойо ва Тойо-но Тойо нарі*” (東洋は東洋の東洋なり), дослівно “Схід – це Схід Сходу”, яку зазвичай вільно перекладають як “Азія для азіатів”. Цю думку Коноє висловив у розмові з Кан Ювеєм у листопаді 1898 р., пояснивши, що це свого роду “доктрина Монро для Східної Азії” – не в расовому, а в геостратегічному сенсі [Jansen 2014, 117–118; Saaler 2002, 21;

---

¹⁶ Ми користувалися її перекладом англійською, опублікованим у [Zachmann 2011b, 89–92].

Zachmann 2011b, 88]. Слід пам'ятати, що, хоча Коноє був спікером палати перів японського парламенту, ці його висловлювання не мали офіційного характеру і їх жодним чином не можна ставити поруч з офіційним зверненням до конгресу США президента Джеймса Монро 1823 р. Йосікава вважає “азійську доктрину Монро” одним із провідних напрямів паназійської думки, суть якого – мирне співіснування із Заходом за умови невторчання останнього у справи Азії; проте цей напрям розвинувся лише в 1930-ті рр. [Yoshikawa 2007, 15–16]. С. Саалер вказує, що ця ідея дістала розголос у часи Першої світової війни [Saaler 2007, 7].

Насамкінець варто зупинитися на внеску, який зробили до раннього паназіатизму просвітники та ліберали, пов'язані з Рухом за свободу та народні права. Засновник японського лібералізму Фукудзава Юкіці 福澤諭吉 (1835–1901) не був байдужим до подій у сусідніх країнах. Він підтримував корейського реформатора Кім Оккюна; після поразки фракції *Гехва* в 1884 р. розчарований Фукудзава прийшов до висновків, що Корея і Китай надто відсталі, неспроможні до змін і Японія не в змозі їм допомогти. Внаслідок цього з'явилася славнозвісна стаття 1885 р. “Геть від Азії” (“*Дацуа рон*” 脱亜論) [Yoshikawa 2009, 22; Фукудзава 1885]. Гасло, що дало назву статті, було сформульовано роком раніше (1884) товаришем Фукудзави на ім'я Хінохара Сьодзо 日原昌造 (1853–1904), який таким чином відгукнувся на заснування “Асоціації розвитку Азії” [Zachmann 2011a, 57]. Згодом Фукудзава перейшов на імперіалістичні позиції і підтримував війну з Китаєм з позицій прогресу [Кобець 1990, 150; Yoshikawa 2009, 14].

Інакше відреагував на події в Кореї Оі Кентаро 大井憲太郎 (1843–1922), один із лідерів лівого крила *Дзію мінкен ундо*. Обурений не менше від Фукудзави, він організував збройний загін однодумців, з якими збирався висадитися в Кореї й допомогти “прогресивним силам” скинути консервативний уряд. Усі члени загону були, однак, заарештовані японською поліцією у грудні 1885 р. (ця подія відома як “Осакський інцидент”) [Михайлова 1990, 182–183; Yoshikawa 2009, 25].

Серед учасників цієї невдалої операції був іще один видатний представник Руху за свободу та народні права – Таруї Токіці 樽井藤吉 (1850–1922). Трохи раніше того ж року він написав трактат “Про об'єднання країн Великого Сходу” (“*Дайто Ганпо-рон*” 大東合邦論), де висунув ідею об'єднання Японії та Кореї на засадах рівноправ'я у “Велику Східну державу” *Дайтококу* 大東国, яка в союзі з Китаєм має протистояти західному імперіалізму [Таруї; Фурута 2005, 275]. Після “Осакського інциденту” Таруї потрапив до в'язниці, а його праця була опублікована лише 1893 р.

Найбільш послідовним паназіатистом-інтернаціоналістом був Уекі Еморі 植木枝盛 (1857–1892). Ще в 1874 р. він закликав до створення міжнародної організації під назвою “Азійська ліга” (*Адзіа ренто* 亜細亜連合), а згодом виступав за надання незалежності островам Рюкю [Saaler Szpilman 2011, 13]. Його ідеалом були Японія як мирна “маленька країна” – *сьококу* 小国 (така позиція, як протилежність імперіалізму, називається японською *сьококусюгі* 小国主義) та рівність усіх країн Азії. Згодом він почав вважати паназіатизм занадто вузьким і взявся розвивати ідею визволення всіх колоній та створення всесвітнього союзу держав зі своєю конституцією та навіть світовим урядом. Водночас знаряддя визволення він вважав мирний розвиток торгівлі [Куроки 2003, 71–72].

Показову світоглядну еволюцію пройшов відомий мислитель-“західник” Накае Цьомін 中江兆民 (1847–1901). Він бачив місію Японії у визволенні народів Азії. У 1881 р. він писав: “...ми хочемо ствердити право на свободу японського народу, а потім поширити його на всі країни Сходу”. Того ж року, коментуючи

конфлікт із Китаєм через острови Рюкю, він зазначав: “Китай і Японія перебувають в однакових умовах перед розвинутими капіталістичними країнами – Англією і Росією” (цит. за: [Михайлова 1990, 180, 181]). Проте згодом у нього з’явилися сумніви, які він спробував розв’язати у трактаті “Бесіда трьох добродіїв про управління” (*Сан суйдзін кейрін мондо* 三粹人経綸問答), написаному у формі діалогу трьох друзів за пляшкою sake. Персонажі діалогу репрезентують три тогочасні типові погляди на зовнішню політику: один – імперіаліст, другий – прибічник “маленької країни” (подібно до Уекі), третій намагається знайти “золоту середину” (повний текст див.: [Накае]). Врешті, наприкінці життя Накае став прихильником Коное Ацумаро і виступав за експансію на континент, яка має “принести мир в Азію” ([Saaler 2002, 16–18]. Втім, це не повинно нас дивувати: згадаймо, що кумир японських лібералів Дж. Ст. Міл також був прихильником колоніалізму (і служив колоніальним чиновником в Індії). Він, зокрема, вважав, що принципи свободи та представницького врядування не можуть бути застосовані до індійців, як до нижчих у цивілізаційному плані істот [Саїд 2001, 27].

Висновки. Для Японії, яка у другій половині XIX ст. сприйняла західну світоглядну парадигму, Китай виглядав як “відстала” країна і в науково-технічному, і в суспільно-політичному плані, так само як і весь Схід (*Тоїо* 東洋 або *Тохо* 東邦), або ж Азія (*Адзіа* 亜細亜, скорочено *А* 亜). Японці ж прагнули приєднатися до “цивілізованої” частини людства: відтак відсталу Азію (насамперед Китай) можна було або вести за собою, стимулювати до розвитку (“струсити” 振), “підняти” 興), або “залишити” (脱). Перша позиція лежить в основі паназіатизму. Він виходив із того, що Японія також належить до “Азії”, або “Сходу”. Крім того, важливу роль відігравали концепти “спільної культури” (*добун* 同文) і “спільної раси” (*досю* 同種), які також єднали Японію з Китаєм. Експансія західних держав до Азії породжувала в японців почуття загрози, а Китай та інші країни Азії в цій ситуації поставали як потенційні союзники: звідси природним чином виникла ідея солідарності (*рентай* 連帶), заклики захищати територіальну цілісність Китаю. На практиці це проявлялося у співпраці з китайськими реформаторами (Кан Ювей, Лян Цічао) та революціонерами (Сунь Ятсен), в організації освітніх закладів тощо.

Ранні паназіатисти прагнули будувати стосунки з Китаєм на засадах рівноправності, проте в умовах, коли Японія стала на шлях модернізації, а Китай залишався традиційним, рівність була можлива лише як ідеал. Китай, на думку паназіатистів, потрібно було активно вести до модернізації за японським зразком; у такій позиції було імпліцитно закладено нерівність Китаю та “передової” Японії.

Після Японсько-китайської війни 1894–1895 рр. у японському паназіатизмі посилюються націоналістична та імперіалістична тенденції. З’являється концепція боротьби рас (також запозичена із Заходу), проте вона ще не мала успіху. Водночас були закладені деякі тенденції (“співчутливий імперіалізм” Тоями Міцуру, “азійська доктрина Монро” Коное Ацумаро тощо), які проявилися в подальшому розвитку японського паназіатизму.

ЛІТЕРАТУРА

История Японии. Т. II. 1868–1998. Москва, 1998.

Капранов С. В. Китайський вектор японського паназіатизму: до постановки проблеми // *Східний світ*, 2015, № 3.

Кобец В. Н. Фукудзава Юкити: мировоззрение и деятельность // *Из истории общественной мысли Японии*. Москва, 1990.

Михайлова Ю. Д. Идеология “движения за свободу и народные права” // **Из истории общественной мысли Японии**. Москва, 1990.

Молодяков В. Э. **Консервативная революция в Японии**. Москва, 1999.

Новий погляд на історію Кореї / За ред. Хо Сун Чьоль. Київ, 2010.

Сайд Е. **Орієнталізм**. Київ, 2001.

Calney M. **Sun Yat-sen, Japan and American Pan-Asian Revolution**. S. 1, 2010. <http://larouchejapan.com/japanese/drupal-6.14/sites/default/files/text/SYS-Japan-Pan-Asia-Revolution-FINAL.pdf>

Harrel Paula. **Sowing the Seeds of Change: Chinese Students, Japanese Teachers, 1895–1905**. Stanford, 1992.

Iriye Akira. Japan's Drive to Great-Power Status // **The Cambridge History of Japan**. Vol. 5. The Nineteenth Century. Cambridge etc., 1989.

Jansen M. **The Japanese and Sun Yat-sen**. Stanford, 1970.

Jansen M. Konoe Atsumaro // **The Chinese and the Japanese: Essays in Political and Cultural Interactions**. Princeton, 2014.

Joos J. The Genyōsha (1881) and Premodern Roots of Japanese Expansionism // **Pan-Asianism: A Documentary History, Vol. 1: 1850–1920**. Lahnam (etc.), 2011.

Kuroki Morifumi. The Asianism of Kōa-kai and the Asia Kyōkai // **Pan-Asianism in Modern Japanese History: Colonialism, Regionalism and Borders**. London and New York: Routledge, 2007.

Kim, Kyu Hyun. Tarui Tōkichi's *Arguments on Behalf of the Union of the Great East*, 1893 // **Pan-Asianism: A Documentary History, Vol. 1: 1850–1920**. Lahnam (etc.), 2011.

Matsui Yoshiro. Modern Japan, War and International Law // **Japan and International Law: Past, Present and Future**. The Hague – London – Boston, 1999.

Saaler S. **Pan-Asianism in Modern Japanese History: A Preliminary Framework** (Working Paper des Deutschen Instituts für Japanstudien). Tokyo, 2002.

Saaler S. Pan-Asianism in Modern Japanese History // **Pan-Asianism in Modern Japanese History: Colonialism, Regionalism and Borders**. London and New York: Routledge, 2007.

Saaler S., Szpilman C. Introduction: The Emergence of Pan-Asianism as an Ideal of Asian Identity and Solidarity, 1850–2008 // **Pan-Asianism: A Documentary History, Vol. 1: 1850–1920**. Lahnam (etc.), 2011.

Tsuzuki Chushichi. **The Pursuit of Power in Modern Japan 1825–1995**. Oxford, 2000.

Vlastos S. Opposition Movements in Early Meiji, 1868–1885 // **The Cambridge History of Japan**. Vol. 5. The Nineteenth Century. Cambridge (etc.), 1989.

Wetzler Peter. **Hirohito and War: Imperial Tradition and Military Decision Making in Prewar Japan**. Honolulu, 1998.

Yoshikawa Y. **Japan's Asianism, 1868–1945. Dilemmas of Japanese Modernization**. Washington, 2009.

Zachmann U. M. [2011a] The Foundation Manifesto of the Koakai (Raising Asia Society) and the Ajia Kyokai (Asia Association), 1880–1883 // **Pan-Asianism : A Documentary History, 1850–1920**. Plymouth, 2011.

Zachmann U. M. [2011b] Konoe Atsumaro and the Idea of an Alliance of the Yellow Race, 1898 // **Pan-Asianism: A Documentary History, Vol. 1: 1850–1920**. Lahnam (etc.), 2011.

Zachmann U. M. [2011c] The Foundation Manifesto of the Tōa Dōbunkai (East Asian Common Culture Society), 1898 // **Pan-Asianism: A Documentary History, Vol. 1: 1850–1920**. Lahnam (etc.), 2011.

Куроки Моріфумі 黒木彬文。興亜会のアジア主義と植木枝盛のアジア主義 // 福岡国際大学紀要, 2003, No. 9.

Куроки Моріфумі 黒木彬文。興亜会のアジア主義 // 法政研究, 2005, Vol. 71, No. 4.

Міягі Ейсьо 宮城栄昌。沖縄の歴史。東京、1992.

Накае Цьомін 中江兆民の『三酔人経綸問答』 <http://www.geocities.jp/hgonzaemon/nakaechoumin.html>

Сага Такасі 嵯峨隆。頭山満とアジア主義 // 国際関係・比較文化研究, 2012, Vol. 11, No. 1.

Таруі Токіці 樽井藤吉著『大東合邦論』全文書き下しついに完成。- <http://sweb.u-shizuoka-ken.ac.jp/~saga/gappo.htm>

[*Фукудзава Юкіці*]. 脱亜論 // 時事新報, 1885, No. 917. - <http://blechmusik.xii.jp/resources/hirayama/editorials/1885/18850316.pdf>

Фурута Хіросі 古田博司。「相互認識」東アジア・イデオロギーと日本のアジア主義 // 日韓歴史共同研究報告書。第分科篇。下巻。東京, 2005.

Хадзама Наоки [2001a] 狭間直樹。初期アジア主義についての史的考察序章 アジア主義とはなにか // 東亜, 2001, No. 410.

Хадзама Наоки [2001b] 狭間直樹。初期アジア主義についての史的考察第一章。曾根俊虎と振亜社 // 東亜, 2001, No. 411.

Хадзама Наоки [2001c] 狭間直樹。初期アジア主義についての史的考察第三章。亜細亜協会について第四章東邦協会について // 東亜, 2001, No. 414.

Хадзама Наоки [2002a] 狭間直樹。初期アジア主義についての史的考察第五章。東亜会と同文会 // 東亜, 2002, No. 415.

Хадзама Наоки [2002b] 狭間直樹。終章 初期アジア主義の歴史的意義--東亜同文会の成立をめぐる(初期アジア主義についての史的考察 (最終回)) // 東亜, 2002, No. 417.